

Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül. Az alábbi dolgozat mindössze három datálatlan Balassi–Rimay *Istenes énekek*-kiadás, (két esetben töredék) nyomdai vizsgálatára vállalkozik. Pusztán tipográfiai eszközökkel kísérel meg e három, példány alapján is megvizsgálható kiadás megjelenésének idejét megállapítani oly módon, hogy a két töredék és a címlap nélküli kiadvány betű- és dísz-anyagát összeveti azzal a felszereléssel, amely a kibocsájtó nyomdák egyéb kiadványaiból rekonstruálható és pontos időhöz köthető. E három nyomtatvány közül kettő a bártfai Klöss-műhelyből,¹ és egy a váradi református egyház Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomdájából való.²

I. [Balassi Bálintnak Istenes éneki]

példány: MTA K RM I 8° 984 (töredék) = *Stoll 89*

II. [Balassi Bálintnak Istenes éneki] Hozzájárul:

Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok

példány: Marosvásárhely, Teleki–Bolyai kvt 4647

(címlap nélkül) (OSzK foto) = *Stoll 99*

III. [Balassi Bálintnak és Rimai Jánosnak Istenes éneki]

példány: OSzK RMK I 787a (töredék) = *Stoll 102*

I. Dézsi Lajos feltételezte, hogy Bártfán jelent meg az őskiadás.³ Varjas Béla⁴ és nyomában Eckhardt Sándor,⁵ a bécsi Ferenczffy-féle kiadás felfedezése után nem tartotta indokoltnak egy ennél korábbi bártfai kiadás létét. (Megjegyzendő, hogy a bécsi kiadás⁶ pontos dátuma akkor még nem volt ismert, Varjas 1632–1635 közé datálta, majd Holl Béla Ferenczffy Lőrinc 1632–1638 közötti működésében helyezte el.⁷ Azóta Armando Nuzzo⁸ felfedezése nyomán már ismertté vált pontos kiadási éve: 1633.) Klaniczay Tibor⁹ azonban Dézsi álláspontját fogadta el, vagyis szerinte is megelőzte a bécsit egy elveszett kiadás, amely szerinte Bártfán vagy Lőcsén jelent meg, közvetlenül Rimay halála után, 1632-ben. Vadai István¹⁰ is elfogadta az ismert bártfai és a bécsi kiadást megelőző közös őznek létezését, de a rendezett edíciók előszava alapján lőcsei származását is lehetségesnek tartotta.

Újabbán Hubert Gabriella és Szabó Géza a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának RM I 8° 984 jelzetű töredékét ezzel a mostanáig elveszettnek hitt kiadással azonosította.¹¹ Megállapí-

¹ MTA Könyvtára: RM I 8° 984 és OSzK: RMK I 1573 (fotomásolat) = STOLL Béla: *Balassi-bibliográfia*. Bp. 1994. a 89. és 99. tételek (továbbiakban: STOLL).

² OSzK: RMK I 787a = STOLL: *i. m.* 102.

³ DÉZSI Lajos: *Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliographiája*. Bp. 1905. 6–7. (továbbiakban: DÉZSI)

⁴ VARJAS Béla: *Balassa Bálint Istenes énekeinek első kiadása*. = Mksz 1940. 105–126. – A felfedezett, csonka bécsi kiadást Varjas Béla hasonló formában is kiadta: *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki*. (Bp. 1941.)

⁵ ECKHARDT Sándor (összeáll.) *Balassi Bálint összes művei*. I. Bp. 1951.

⁶ RMNy 1599.

⁷ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980. 201–202.

⁸ NUZZO, Armando: *Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról*. = MKsz 1992. 348–351. – Armando Nuzzo bevezető tanulmánya a bécsi 1633. kiadás hasonmásához (Bp. 1994.)

⁹ KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. = MTA I. Osztályának Közleményei Bp. 1957. 265–338.

¹⁰ VADAI István: *Balassi–Rimay „Istenes éneki”-nek elveszett kiadásairól*. = ItK 1991. 63–73.

¹¹ A felfedezésről HUBERT Gabriella adott hírt: *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?* = MKsz 1995. 169–172.

tották, hogy betűi és keretdíszei a bártfai Klöss-nyomda készletéből valók, és elfogadták az elődök által valószínűsített 1632. körüli nyomtatási évet.

A töredéket¹² most pusztán tipográfiai módszerrel megvizsgálva és összevetve a bártfai Klöss-nyomda felszerelésével, ugyanerre az eredményre juthatunk. A töredékben szereplő háromféle betűtípus közül kettő¹³ 1603-tól 1637-ig volt használatban, míg a harmadikat¹⁴ Klöss Jakab csak 1635-ig használta. (Ez utóbbi kiemelő-betű egyébként egyike a vizsolyi nyomdából Klösshöz került betűknek.) A betűk állapota alapján e töredék valóban 1630–1635 közé datálható, vagyis a Szabó Géza által az őskiadással azonosított kiadás „Bártfa 1632 körüli” datálása a legvalószínűbb.¹⁵

II. A megvizsgálandó másik *Istenes énekek* kiadás címlap nélküli ugyan, de az ezzel együtt nyomtatott *Isten eleibe fölbocsátandó áhitatos imádságok*¹⁶ címlapja elárulja, hogy „Bártfán, Klöss Jakab által” nyomtatták, csak kiadásának éve ismeretlen. A Balassi-versek és az említett, hozzányomtatott mű szemléltomást ugyanabból a nyomdából és valószínűleg egyidőből származik. E kiadás unikum példányát a marosvásárhelyi református főiskola könyvtára őrzi.¹⁷ Ez a kiadás Klaniczay Tibor szerint „1635-ben, vagy valamivel ennél is később” jelenhetett meg.¹⁸ Dézsi 1640 tájára datálta.

Tipográfiai vizsgálata azonban még ennél is későbbi időre mutat. A 24-rét nyomtatványban hétféle betűtípus található, némelyikből ugyan csak egy-egy sor. E betűtípusok közül négy¹⁹ csak 1638-tól használatos; éppen ezek váltották fel a Klöss-nyomdában az előző nyomtatványnál szereplő, és 1637-ig használt betűket. Egy másik betű²⁰ pedig csak 1639-től fordul elő a bártfai nyomtatványokon. Két másik már korábban, 1608-tól fogva folyamatosan szerepel a Klöss-nyomda készletében, ezek tehát nem jelentenek támpontot a datáláshoz. Ezek az 1638-tól ill. 1639-től használt típusok igen sokáig, egészen a század végéig, sőt némelyek az 1700-as évek elejéig megvoltak a bártfai nyomda készletében. Nyomtatványunk azonban (vagyis a Balassi-versekhez hozzányomtatott *Isten eleibe fölbocsátandó áhitatos imádságok*) impresszumában Klöss Jakab nevét is feltünteti, aki 1664-ig vezette a nyomdát, feltehetően ekkor halt meg. Számunkra tehát 1664. az utolsó számbajöhető dátum, vagyis ifj. Klöss Jakab halálának éve. Az az időkor pedig, amikor e bártfai, rendezetlen kiadás készülhetett, az 1639–1664 időkor. A nyomdai anyag állapota, bizonyos betűk kopása, deformálódása a „Bártfa 1660 körüli” datálást teszik valószínűvé.

III. A harmadik megvizsgálandó kiadás az Országos Széchényi Könyvtár RMK I 787a jelzetű töredéke, amelyet id. Szinnyei József fedezett fel egy váradi nyomtatvány kötetstáblájában,²¹ Dézsi Lajos szerint is rendezett kiadásból való, betűit „váradi jellegűeknek” tartotta.

A Balassi-kutatás ma már általánosan elfogadja²² azt a feltevést, hogy az első rendezett kiadás sajtó alá rendezője Szenci Kertész Ábrahám, a tudós váradi nyomdász volt. Minden bizonnyal az általa írt és eredetileg az első rendezett kiadáshoz tartozó előszó maradt fenn a későbbi (rendezett)

¹² MTA Könyvtára: RM I 8° 984.

¹³ A 84 mm 20-sor távolságú antikva és az ugyanilyen méretű kurzív.

¹⁴ A 8 mm magas kiemelő betűt.

¹⁵ Lásd a 11. lábjegyzetet.

¹⁶ SZABÓ Károly: RMK I. 1573–1574.

¹⁷ Az unikum példány fotómásolata a fenti jelzeten található az OSzK-ban.

¹⁸ KLANICZAY: i. h. 299.

¹⁹ A 88 mm-es antikva, a 96 mm-es antikva, az ugyanilyen kurzív és a 73 mm-es kurzív.

²⁰ A 88 mm-es kurzív.

²¹ FRAKNÓI Vilmos: *Könyvtáblában felfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok.* = MKSz 1878. 251–302., DÉZSI: i. m. 28–30.

²² KLANICZAY: i. h. 312–313.

1677. évi kolozsvári kiadásban.²³ Minthogy az előszóban a kiadó a korábbi rendezetlen kiadások miatt panaszkodik, tehát joggal tulajdoníthatjuk neki az új, rendezett kiadás szerkesztésének érdemét.

Ebből az előszóból már Dézsi Lajos²⁴ arra következtetett, hogy a második váradi kiadás már rendezett volt. (A rendezett kiadás előszava megbírálja az előző, rendezetlen kiadásokat: a bártfai, a löcsei és az első váradi kiadást említve, méghozzá ilyen sorrendben, – a bécsit a rendezett kiadás szerkesztője nem ismerte.) Klaniczay Tibor szerint elképzelhető, hogy a felsorolt kiadások nem ugyanilyen egymásutánban követték egymást, s az említett löcsei kiadás nem követte, hanem megelőzte a fennmaradt bártfai edíciót. Ha azonban a fennmaradt bártfai kiadás²⁵ 1660 év körüli datálására gondolunk (l. az előző tételt), akkor helyes a Szenci Kertész által említett sorrend: a bártfai őskiadás, a Klaniczay által is valószínűsített 1640 és 1650 közötti, elveszett löcsei kiadás,²⁶ és Szenci Kertész saját, 1652. évből való rendezetlen kiadása. Mert természetesen a 2. bártfai kiadást –, amit tipográfiai módszerrel 1660 tájára datáltunk – nem ismerhette.

A váradi 1652. évi kiadásból²⁷ nem maradt fenn példány, de ismeretes ebből az évből az *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos énekek*²⁸ váradi kiadása. Minthogy ez a rendezetlen kiadások toldalékként szokott megjelenni (ahogyan az előbb tárgyalt bártfai kiadásnál is),²⁹ a Balassiakiadásokkal foglalkozók egyöntetűen elfogadták az 1652. évi váradi (rendezetlen) kiadás tényét.

Dézsi Lajos bizonyos énekek elhelyezkedése alapján a most vizsgált töredéket rendezett kiadás darabjának tartotta.³⁰ Klaniczay³¹ Dézsi érveit nem fogadta el, mert úgy látta, nincs akadálya, hogy ebben a szerinte valószínűleg 1650 előtti kiadásban (vagyis az OSzK RMK I 787a jelzetű töredékében) egy rendezetlen kiadást lássunk, tekintve hogy még 1652-ben is rendezetlen kiadás jelent meg Váradon. Valószínűnek tartotta, hogy 1652 után, de természetesen még 1660, vagyis Várad elfoglalása előtt jelenhetett meg.

Vadai István filológiai és terjedelmi indokok alapján e töredéket³² valóban rendezett, váradi kiadásnak tartotta és alaposabb vizsgálattal azt is kimutatta, hogy a töredéket annak idején nem 1650-ből származó kötetből áztatták ki, hanem Szenci Kertész Ábrahám 1656. évi *Orator extemporaneus*³³ c. kiadványából. Vadai helyesen látta, hogy a töredék, betűi alapján lehetne kolozsvári nyomtatvány is, Veresegyházi Szentyel Mihály műhelyéből, hiszen Szenci Kertész nyomdájának nagy része 1668 után odakerült. Filológiai érvekkel viszont bebizonyítja, hogy nem lehet Veresegyházi nyomtatványa, hiszen ő nyilván rendezett kiadásból dolgozott,³⁴ míg ennek a korrektúratöredéknek forrása, amiből szedték, csak rendezetlen kiadás lehet.

E töredék tehát egy 1656-os váradi nyomtatvány könyvtáblájából került elő.³⁵ Vadai István gondolatmenete szerint feltételezhetünk továbbra is egy rendezetlen váradi kiadást 1652-ből, és kezünkben van a rendezett kiadás töredéke 1656-ból vagy 1655 tájáról. Álláspontja szerint Szenci Kertész Ábrahám saját, rendezetlen (1652. évi) kiadása nyomán korrektúrázta e töredékben fenn-

²³ STOLL: *i. m.* 114.

²⁴ DÉZSI: *i. m.* 27–30.

²⁵ SZABÓ Károly: RMK I. 1573–1574.

²⁶ STOLL: *i. m.* 100.

²⁷ DÉZSI: *i. m.* 28–30; STOLL: *i. m.* 101.

²⁸ SZABÓ Károly: RMK I. 865.

²⁹ SZABÓ Károly: RMK I. 1573–1574; STOLL: *i. m.* 99.

³⁰ DÉZSI: *i. m.* 27–30.

³¹ KLANICZAY: *i. h.* 313.

³² OSzK: RMK I. 787a; VADAI: *i. h.* 71–73.

³³ SZABÓ Károly: RMK II. 866. (1656 Várad)

³⁴ VADAI: *i. h.* 69.

³⁵ SZABÓ Károly: RMK II. 866. (1656 Várad)

maradt rendezett edíciót. A megvizsgált töredék a váradi rendezett kiadás korrektúra-példányából való.³⁶

A töredék nyomdai vizsgálata és annak Szenci Kertész Ábrahám nyomdakészletével való összevetése alapján³⁷ ez a datálás valóban helytálló. A nyomtatványban szereplő két szövegtípus,³⁸ Szenci Kertész Ábrahám készletében 1649-től kezdve volt csak meg, tehát a töredék ennél korábban semmiképpen sem készülhetett. E betűtípusokat Szenci Kertész Ábrahám Váradon 1660-ig használta, majd ezután 1667-ig Szebenben is. A töredék szebeni eredetét azonban valószínűleg kizárhatjuk. A betűk meglehetősen jó állapota, mindössze az ékezetes betűknél tapasztalható kisebb egyenetlenségek előfordulása az 1655 körüli évekre jellemző, tehát a tipográfiai összehasonlítás Vadai István 1656. körüli datálását megerősítette.

Úgy látszik, hogy a tipográfiai érvek megdöntik annak lehetőségét, hogy ezt a töredéket ugyanakkor nyomtatták volna, mint a vele együtt kiázott *Comico tragoediát*,³⁹ vagyis 1646-ban vagy, amint Klaniczay Tibor feltételezte, valószínűleg 1650 előtt. Alátámasztja viszont Klaniczaynak azt a feltételezését, amely szerint a rendezett váradi kiadás csak 1652 után jelent meg.

A pozsonyi 1676. évi⁴⁰ kiadás megjegyzése alapján feltételezett négy váradi kiadás kérdését már Szabó Géza meggyőzően tisztázta.⁴¹ Szabó Géza szerint csak két váradi kiadást kell feltételeznünk, mert Szenci Kertész saját második kiadását joggal tekinthette negyediknek [Szabó Géza szerint a két bártfai után], ha a bécsi kiadást nem ismerte. Márpedig a kolozsvári kiadások Szenci Kertésztől származó előszava arra vall, hogy nem ismerte. Ezt a „váradi negyedik edíció szerinti” megjelölést a 18. századi kiadások egy részének címlapján is viszontlátni.⁴²

Hogyan magyarázható már most a „váradi negyedik edíció”⁴³ megjelölés, ha a második bártfai kiadás idejét az 1660 körüli évekre tesszük, vagyis a váradi második kiadás utáni időpontra? Erre az alábbi magyarázat adódik: talán valóban létezett a bártfai őskiadás (1632 körül) és a váradi első, rendezetlen kiadás (1652) között egy löcsei kiadás is az 1640 körüli évekből, hiszen ilyen löcsei kiadásra, méghozzá éppen ilyen sorrendben, Szenci Kertész Ábrahám is hivatkozik rendezett kiadásához írt előszavában.⁴⁴ Eddig a kiadásoknak általa említett sorrendjét (bártfai, löcsei, váradi) tévesnek vagy mellékesnek tartották. Ugyanezt a lehetőséget egyébként Klaniczay is felvetette, amikor egy löcsei, 1640–1650 közötti kiadás létét feltételezte.⁴⁵ A tipográfiai érvek Szenci Kertész Ábrahám szavait támasztják alá. Vagyis Szenci Kertész csak az első bártfai kiadásról beszélhetett, a másodikról nem.

Szenci Kertész tudatos szövegkiadói tevékenységének nem ez az első és egyetlen nyoma: elveit már a *Praxis pietatis* 1643. évi váradi kiadásához írt előszavában világosan kifejtette.⁴⁶

³⁶ VADAI: *i. h.* 73.

³⁷ V. ECESEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nevezetes váradi tipográfiája*. = OSzK Évkönyve 1992. (1996: sajtó alatt)

³⁸ A 68 mm-es antikva és az ugyanilyen méretű kurzív betű.

³⁹ MKSz 1878.272.

⁴⁰ STOLL: *i. m.* 113.

⁴¹ SZABÓ Géza: *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*. Bp. 1983. Kísérő tanulmány a kolozsvári 1701-es Istenes énekek kiadás hasonmásához. Bp. 1983.

⁴² Pl. a címlapjukon löcsei kiadási helyet megjelölő, de hamis impresszumú 1700-as, 1712-es és 1720-as kiadás (az utóbbinak a budapesti Egyetemi Könyvtárban lévő példánya). Lásd erről HUBERT Gabriella: *Ismeretlen 18. századi Balassi-Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban* című tanulmányát ugyanebben a számban.

⁴³ Először a pozsonyi 1676. kiadás címlapján találni ezt a megjelölést: STOLL: *i. m.* 113.

⁴⁴ Fennmaradt a kolozsvári, 1677. évi kiadásban: STOLL: *i. m.* 114.

⁴⁵ KLANICZAY: *i. h.* 325.

⁴⁶ SZABÓ Károly: RMK I. 751.; – V. ECESEDY Judit: *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv*. = Magyar Grafika 1994. 39–42.

Az előbbiekből azonban az is következik, hogy a tudomásunk szerint második bártfai kiadás, annak ellenére, hogy Szenci Kertész rendezett kiadása után jelent meg, mégis rendezetlen volt. Ilyen, viszonylag kései, rendezetlen kiadásokról azonban eddig is volt tudomása a könyvészetnek és irodalomtörténetnek, hiszen az 1665. kassai kiadás is ilyen.⁴⁷ (Nem szólva a katolikus kiadásokról, mint az 1699. évi nagyszombati.⁴⁸)

E tipográfia vizsgálatok eredményeképpen az első hat kiadás időrendje az alábbiak szerint módosul:

[Bártfa 1632 körül, ifj. Klöss]	= Stoll 89
Bécs 1633 Ferenczffy	= Stoll 90
<Lőcse 1640 körül, Brewer>	= Stoll 100
<Várad 1652 Szenci Kertész>	= Stoll 101
[Várad 1655 körül Szenci Kertész]	= Stoll 102
[Bártfa 1660 körül ifj. Klöss]	= Stoll 99

V. ECESEDY JUDIT

Ismeretlen 18. századi Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban. A gyülekezeti énekeskönyvek mellett Balassi Bálint és Rimay János vallásos énekeinek a gyűjteménye volt az egyik legnépszerűbb protestáns nyomtatvány a 17–18. században. Balassi és Rimay versei nem gyülekezeti, hanem magánátjatosági alkalmakra szolgáltak.¹ Szinte valamennyi nagyobb nyomdában kiadták őket. Népszerűségüket jól jelzi, hogy az egyes kiadásokból mindössze egy-két példány maradt fenn, mert elhasználták a kötetek. A legkorábbi, töredékesen ismert kiadás az 1632 körüli bártfai,² a legutolsó a Pozsony–Pest 1806-os.³ A kiadások sora ekkor megszakadt a református egyházban térhódító vallási racionalizmus miatt.⁴

Radvánszky Béla és Dézsi Lajos termékeny munkakapcsolatának köszönhetően először 1904-ben jelent meg a Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadásainak bibliográfiája.⁵ Dézsi 1905-ben újra kiadta a bibliográfiát.⁶ Minden általa kézbevett példánynak a tartalmát pontosan ismertette. A kiadások négy típusát különböztette meg: I. rendezetlen kiadások, ahol Balassi és Rimay versei még keverednek, II. rendezett kiadások, ahol a két költő verseit már szétválasztották (Rimay versei előtt is hosszú címfeliratokkal, ún. váradi vagy lőcsei forma szerinti), III. rendezett kiadások (Rimay versei előtt rimes címfeliratokkal, ún. kolozsvári vagy debreceni forma szerinti), IV. a második és harmadik típus keveredése egyetlen esetben (Hely és kiadó nélkül, 1702). A bibliográfia szerint a 17–19. században 39 kiadás jelent meg. Dézsi 1923-ban az időközben előkerülő újabb kiadásokkal, a nagyszombati tartalom-ismertetésével bővítve harmadszorra is megjelentette bibliográfiáját, melyben már 42 kiadást sorolt fel.⁷ Dézsi adatközléseinek mindig sok hasznát látta

⁴⁷ STOLL: *i. m.* 105.

⁴⁸ STOLL: *i. m.* 124.

¹ L. az 1701-es kolozsvári kiadás faksimile kiadásához írt kísérőtanulmányt, SZABÓ Géza: *Balassi Bálint és Rimay János Istenes Énekei*. Bp. 1983. 11.

² RMNý 1519. H. HUBERT Gabriella: *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?* = MKSz (111.) 1995. 169–172.

³ STOLL Béla: *Balassi-bibliográfia*. Bp. 1994. 161. sz.

⁴ SZABÓ Géza: *i. m.* 31.

⁵ *Rimay János munkái*. Kiad. RADVÁNSZKY Béla. Bp. 1904. függelékeként: DÉZSI Lajos: *Balassa és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliographiája*.

⁶ DÉZSI Lajos: *Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliográfiája*. Bp. 1905.

⁷ *Balassa Bálint minden munkái*. Kiad. DÉZSI Lajos. I. Bp. 1923. XCVIII–CLI.